

Un cas enigmàtic: el relleu de POMPEA trobat a Mataró

JOAN CARLES ALAY RODRÍGUEZ*

COMISSIÓ DE PATRIMONI DE LA SOCIETAT CATALANA D'ARQUEOLOGIA
SEMINARI D'ESTUDIS I RECERQUES PREHISTÒRIQUES

JOAN FRANCESC CLARIANA ROIG

GRUP D'HISTÒRIA DEL CASAL. MATARÓ
CENTRE D'ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE MATARÓ

Resum

Entre les troballes antigues enregistrades a Mataró, hi ha el cas del famós *clipeus* decorat amb la imatge a relleu d'un guerrier barbat i amb casc de tipus grec i la inscripció: «POMPEA» feta amb lletres en relleu.

La peça va aparèixer en el context d'unes troballes arqueològiques a la botiga de ca l'Antic a la Plaça Gran de Mataró.

En aquest article es plantegen les possibilitats que s'entreveuen de si pot tractar-se d'una peça antiga o bé d'època moderna.

Introducció

Per la documentació que ens ha arribat, coneixem que al segle XVII es va descobrir, a Mataró, un relleu circular de terrissa que representava el bust d'un personatge barbat amb casc de tradició grega i la inscripció «POMPEA». Presumptament, d'acord amb les fonts, es va localitzar en una tomba d'època romana. La troballa, ja des del principi, ha generat moltes i molt diferents opinions, tant a favor com en contra. Per a uns es tracta d'un bé arqueològic de gran vàlua, per altres és un mite. En l'actualitat, s'ignora on és aquesta peça (Figura 1).

*Agraïrem qualsevol informació que permeti la localització de la peça objecte d'aquest article. Correu de contacte: joancarlesalay@yahoo.es

A través dels escrits que hi fan referència, reconstruirem la traçabilitat des del seu descobriment fins que es perd el rastre; la descriurem; repassarem el que se n'ha dit fins ara i plantejarem les possibilitats que s'hi entreveuen de si es pot tractar d'una peça antiga o bé moderna. Amb tot, fem una crida per si algú en sap quelcom més i ens pot indicar on es troba en l'actualitat. La localització del relleu original permetria l'acurat estudi i la resolució d'aquest enigmàtic cas -que dura ja més de tres segles- de l'arqueologia mataronina.

1. Cronologia dels fets

Els anys cinquanta del segle passat, el manresà Antoni Roca Fàbregas va em-

Figura 1. El clipeus original
(Fotografia: Roca Fàbregas).

Figura 2. Còpia de guix del relleu
(Fotografia: Clariana 2023).

prendre un estudi d'aquest relleu, arribant a publicar fins a cinc articles en la *Revista Jorba* entre els anys 1953 i 1954 amb els quals es pot seguir el recorregut de la peça (Roca 1953 i 1953-1954).

En Roca recull un manuscrit d'en José de la Ascensión, pare carmelita descalç, de l'any 1677 segons el qual feia poc temps que s'havia descobert el relleu en obrir unes rases per a fer nous edificis. La troballa es va produir a l'indret de Ca l'Antic, a l'actual plaça Gran. Es deia que va aparèixer en relació amb un «sepulcre de caixa feta en fang», presumptament d'època romana.

Segons la mateixa font, dins de la tomba hi havia un esquelet amb casc i cuirassa. Estava cobert per una peça de marbre i descansava sobre un mosaic. Es va recollir el relleu, la peça de marbre i un fragment del mosaic. La resta va quedar *in situ*. Cap esment doncs a la sort del casc i la cuirassa que, segons sembla, es van reblir amb l'esquelet. Les peces extretes del sepulcre quedaren en mans del propi-

etari de l'indret, l'apotecari Josep Roig. Aquest encastà el relleu en la paret del primer descans de l'escala de casa seva, ubicada en el lloc de la troballa.

Passen els anys i la casa canvia de propietaris, però el relleu es continua conservant encastat a la paret.

L'any 1851, en Salvador Vila i Jané compra l'edifici i decideix traslladar el relleu a un altre immoble de la seva propietat, tot i que ubicat en la mateixa Plaça Gran, on també l'encasta a la paret.

L'Antoni Roca va tenir l'oportunitat d'entrevistar a les filles del pintor Josep Vinardell Borràs. Segons el seu testimoni, l'any 1868, un grup d'erudits encapçalats pel seu pare i conformat per l'arquitecte Eduard Ferrés Puig, el farmacèutic Pere Pascual Rius i l'historiador Josep Maria Pellicer i Pagès, sol·liciten al propietari del relleu poder fer còpies de guix (Figura 2). Obtingut el permís, es trasllada el relleu fins al proper domicili d'en Vinardell, en el carrer Sant Francesc d'Assís número 7, més ben adequat per a fer les reproduccions.

Es fan sis còpies: una serà per en Pere Pascual; una segona per en Vinardell; una tercera pel futur Museu (llavors encara inexistent) i una quarta pels «familiars» dels que varen fer les reproduccions - sense especificar més-. Les germanes Vinardell, ignoraven on van anar a parar les altres dues.¹ Tan aviat es va verificar el bon resultat de les sis còpies realitzades, es va destruir el motlle i el relleu es va

¹ Ara sabem que la família Adan, a la seva casa del carrer Sant Agustí, tenia una d'aquestes reproduccions. Una altra la tenia Felix Clariana Castañer en el seu domicili del carrer de Massevè, on es va conservar fins la seva mort cap el 1945.

retornar al propietari, senyor Vila.²

L'any 1898, en l'inventari d'objectes adquirits per l'acabat de crear Museu de Mataró, consta el relleu (Martí 2016: 249). No especifica si es tracta de l'original o d'una còpia. Tot apunta que es tracta d'una de les còpies dutes a terme l'any 1868, tot i no sabem si és la que expressament es va fer pel llavors futur museu o una donació per part d'una de les persones que en tenien.

L'any 1918, un familiar dels propietaris de la casa on es conservava el relleu original va anar a viure a Barcelona, i se'l va endur. Un temps després va fer gestions per a saber-ne el valor, adreçant fins i tot algunes fotografies a l'estranger temptejant possibles compradors. La pista es perd. Pel que sembla, l'original del relleu va ser venut a antiquaris o col·leccionistes, vers l'any 1920. Ara bé, també escau la possibilitat que la transacció no hagués fructificat i seguís en possessió dels descendents d'en Vila. Tanmateix, cal tenir en compte que ha passat més d'un segle des d'aquestes darreres informacions -fins i tot una guerra civil- i el relleu pot haver voltat molt.

2. Descripció del relleu

Es tractava d'un gran medalló (*clipeus*) de terra cota, o terrissa, de forma circular que presentava un bust en relleu d'un personatge barbat, mirant vers l'esquerra i amb el cap cobert per un casc de tipus grec treballat o decorat. La part alta del casc presentava una àliga en relleu amb

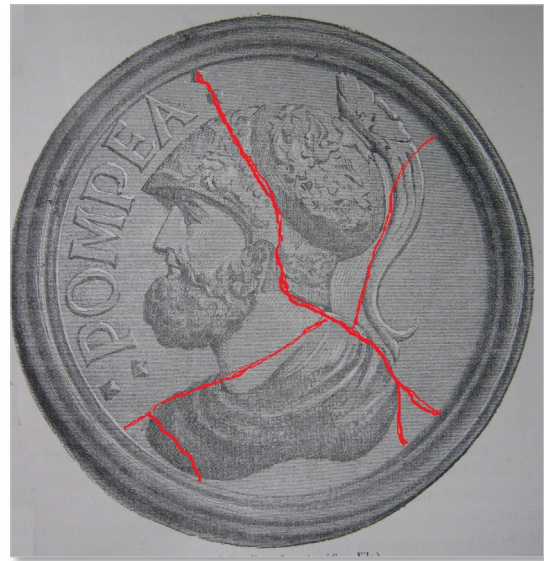

Figura 3. Clipeus, en vermell les línies del trencat (sobre la base del dibuix de Pellicer 1887).

les ales esteses i, a la zona de la visera, s'hi copsava un motiu vegetal estilitzat. En el costat esquerra de la peça presentava la inscripció, de lletres en relleu, on es podia llegir: «POMPEA». La inscripció es tancava i obria amb dos punts quadrats amb forma piramidal o de cabota de clau.³

En una de les darreres fotografies conservades es pot observar com la peça estava fragmentada en sis trossos (Figura 3), l'esquerra més significativa es la que el travessa de dalt a baix. La fractura justament afectava els dos signes de puntuació del final de la inscripció. També es pot veure que estava emmarcat en fusta i, segons Roca, probablement era banús (o eben). Estava protegit per un vidre. Darrera el marc hi havia uns suports de ferro amb els que s'encastava a la paret (Roca 1953-1954).

² La lectura dels diferents autors, pot portar a certa confusió quant a la propietat i ubicació del relleu. Així, a vegades es fa esment a Vicenç Carbonell com a propietari. Sembla que efectivament ho va ser, però a principis del segle XIX -d'acord amb el que explica en Baltasar Pi, esmentat per Pellicer (Pellicer 1887: 284)-. Encara més confusió per part del ma-

teix Pellicer quan ubica el domicili d'en Vila al carrer Sant Francesc (Pellicer 1887: 284), quan tot assenyala que era a la Plaça Gran.

³ Segons es pot apreciar en les còpies de guix. No obstant en la foto de la peça original, publicada per Roca, es veu que la puntuació era quadrada, però no s'observa més detall.

3. Polèmiques

La suposada tomba de Gneus Pompeu. El pare José de la Ascensión, a finals del segle XVII, ja especulava sobre la possibilitat que, el *clipeus* amb la inscripció de «POMPEA» estigués relacionat amb Gneus Pompeu, sobretot pel fet d'haver-se trobat en la seva proximitat un fragment d'inscripció amb les lletres «CN. P/...». Més que tot, vinculava les dues peces per tal d'arribar a aquella conclusió, però, de totes maneres es veu clarament com, aquesta darrera, era un fragment d'una inscripció funerària en tant al final de la mateixa s'hi llegia la fórmula H·M·H·(N·S,) indicativa que els hereus no ho serien d'aquell monument funerari (Clariana 2023: 68).

Un dels més famosos detractors contra l'autenticitat de la peça fou el prestigiós epigrafista alemany, Emil Hübner,⁴ que possiblement no va arribar a veure mai la peça. Els seus comentaris els deuria fer d'acord amb les dades que li deuriem facilitar (Figura 4), ja que és incomprendible que de la seva observació directa de l'objecte en sí pogués llegir-hi «POMPEIA».⁵ Per tant, creiem que la seva interpretació la va donar sense haver-la vist⁶ i, per això, considerava que deuria datar dels segles XVI o XVII.

El recentment desaparegut Jaume Lladó i Font (e.p.d.), també fou contrari de la teoria de Josep M. Pellicer i, així mateix, de la que havia exposat Antonio Roca Fàbregas. No creia possible la romanitat de la peça i en aquest sentit, seguint un comentari verbal de l'insigne arquitecte i arqueòleg, Josep Puig i Cadafalch, que considerava la peça com d'estil renaixentista, a l'any 1958, va escriure, en el diari *Mataró*,

⁴ Manifestava que s'havia trobat a la casa de Salvador Giner i en aquell moment es trobava a la casa Rafart (CIL II: 419).

⁵ Hem de tenir en compte que a l'època en

419* In urbe *Mataró*, in aedibus Salvatoris Giner, in platea magna iaspis habens in diametro sex palmos plus minus *Bay*. Extat in domo *Rafart*; est clipeus aereus caput viri galeatum exhibens, in margine legitur
pompeia

Descripsi et opus saeculi XVI vel XVII esse iudicavi. Bayér misit Panelio p. 571; Rius ms. explicuit ineptissime, de deo Luno cogitans (inde novit Cean p. 25).

Figura 4. Inscripció en el CIL II d'Hübner, núm. 419.

un article amb el títol eloqüent: «La 'Pompea de Mataró' es un mito», on exposava clarament com:

discrepamos acerca de la autenticidad de lo hasta ahora manifestado y con referencia al relieve POMPEA. Con el debido respeto a la aludida persona y con idéntico sentimiento hacia la memoria de D. J.M.Pellicer, artífice iniciador de la investigación histórica local, nos permitimos indicar las siguientes consideraciones.

En primer lugar creemos que es digna de consideración la lectura de los «Comentarios de la Guerra Civil», de Cayo Julio César (XXXVII y siguientes) en especial a lo que concierne al fin trágico de Gneo Pompeyo. Julio César, mejor, su cronista, dice después de relatar la persecución y muerte de su acérrimo rival que, el cadáver de éste fue decapitado y su cabeza llevada a Hispalis (Sevilla), en presencia de César acción idéntica a lo que acaeció con el Gran Pompeyo después de la batalla de Farsalia.

Por otra parte, debemos manifestar que la leyenda POMPEA, que aparece en el mencionado relieve, no responde a los dictados de la paleografía y epigrafía

que el pare José de la Ascensión parlava del *clipeus* de Mataró, encara no s'havia descobert la famosa ciutat romana.

⁶ «POMPEIA» (CIL II: 419).

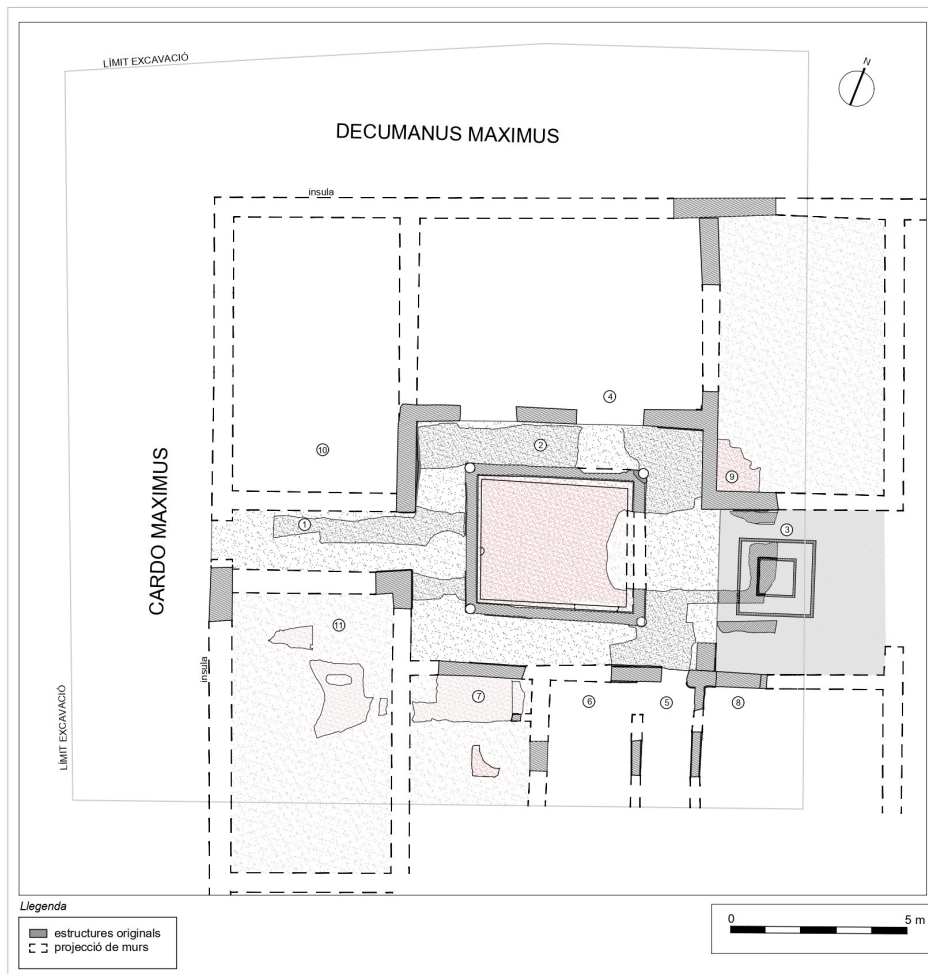

Figura 5. Planta de les restes de la domus de can Cruzate
(Dibuix: Muñoz / Puerta 2020).

antigua. Una làpida dedicada a Gneo Pompeyo se nos apareix CN. POMPEIUS. Algunes derivants, *Pompei*, *Pompeiae*, etc.

Elements suficients per considerar el repetit relleu com notoriament posterior a època romana. Puig i Cadafalch, el nostre famós arqueòleg, en certa ocasió nos el va determinar com obra corresponent a estil Renaixement.

Conseqüències lògiques se desprenden de les nostres aseveracions. Si fonts tan dignes de crèdit com són les Cròniques del mateix Cèsar, nos indiquen que Gneo Pompeyo va trobar la mort al sud de la Península, és absurd pretendre senyalar la presència del seu cos a Illuro. Si afegim que el seu cap va ser separat del cos per la

razón ya expresada, es evidente que el cadàver aparegut a la sepultura de la Plaça Gran no correspondria a la del famós Pompeyo, ja que aquell portava el seu corresponent casc, tal com ho indica Pellicer, i per raó de bona lògica, cràneo també... (Lladó 1958: 1).

4. Modern o antic?

Amb els coneixements actuals del lloc de troballa, es poden treure algunes primeres conclusions en relació a la descripció dels fets.

La tomba descrita com una «caixa de fang» amb un esquelet al seu interior es podria relacionar amb les necròpolis romanes descobertes al voltant de Santa Maria. En concret, podria correspondre a

Figura 6. Can Cruzate, detall de les pintures caigudes del sostre (Fotografia: CRAT conservació i restauració, s.l.)

una tomba del tipus A-3: caixa de teules, de secció quadrangular, amb cobriment de teules o lloses de pedra. La seva cronologia seria dels segles V-VI d.C. (Jiménez 1995: 103 i 109). La peça de marbre que es va extreure podria ser una de les lloses de cobriment. El que no es correspon és la troballa de la cuirassa i casc, doncs cap d'aquestes tombes tenia aixovar. Tanmateix no és raonable relacionar el relleu amb la mateixa.

El fragment de mosaic extret es podria correspondre amb els vestigis de la *domus* de Can Cruzate (Muñoz / Puerta 2020). Les intervencions arqueològiques de l'any 2008 posaren al descobert diferents àmbits, alguns d'ells pavimentats amb mosaics.

Hores d'ara, amb les dades que disposem no és possible afirmar amb rotunditat si el relleu procedia d'una de les estances de la *domus* (Figura 5) o era una intrusió d'època moderna, però sí que podem veure que just al solar de la casa on va ser trobat, les darreres excavacions arqueològiques van posar al descobert les restes d'un mosaic romà el qual presentava un deteriorament suficient com per albergar la intrusió d'un enterrament. Així mateix, l'estratigrafia ens mostra com la *domus*, en un moment determinat va quedar

Figura 7. Can Cruzate, materials fragmentats (Fotografia: Medina / Pou 2010).

Figura 8. Can Cruzate, arybal·los de vidre un cop restaurat (Fotografia: J.F. Clariana).

abandonada i es produí l'esfondrament de les pintures del sostre (cfr.: Guiral et alii 2023: 146, fig. 8). A l'estrat situat sota la capa d'estucs amb restes de pintures (Figura 6) s'hi van trobar diverses peces fragmentades però que, un cop restaurades, s'ha vist que, un bon nombre, eren quasi completes (Figures 7, 8 i 9) i, per tant, cal suposar que es deurien trencar en caure el sostre al seu damunt.

5.- Quan es tenen les primeres notícies de la descoberta del clipeus ?

Hom creu que fou trobat, pel que sembla,

molt possiblement abans de l'any 1670, a la casa de Josep Roig, en el que havia estat la botiga de ca l'Antic a la Plaça Gran / carrer Santa Maria (actualment forma part del que es coneix com «illa de can Cruzate»). Així, la presència d'aquesta peça apareix esmentada en els escrits del pare José de la Ascensión l'obra de 1692⁷ (tot i que també tenia un manuscrit de 1677 esmentat per Pellicer).

El pare de l'Ascención, en la seva obra de 1677, ho esmentava amb els següents termes:

Otro retrato se halla en casa de Joseph Roig Boticario tenelo con mucha decencia y curiosidad engastado en medio de una pared de un aposento tras del azaguan de la botica que me parece hace de cenador. Es un retrato y una effigie del grande Pompeyo representase en ella.

Com hem dit abans, el pare de l'Ascención especulava sobre la possibilitat que, aquesta inscripció, podia estar relacionada amb Gneus Pompeu, pel fet d'haver-se trobat en la seva proximitat un fragment d'inscripció amb les lletres «CN. P/...» (Clariana 2023: 66).

El que també feu una àmplia referència a aquesta troballa i a la peça fou l'escolapi pare Rius, que, en els seus escrits ho esmentava en els següents termes:

Monumento mitológico interesante.

En casa Janer plaza constitucional hay empotrado en la pared de la zona de la escalera un alto relieve redondo de sólido y hermoso barro rojizo que presenta la cabeza de un hombre con capacete y barba, mirando al lado derecho de dos

⁷ Tot i que també tenia un manuscrit datat a l'any 1677 que trobem esmentat per J.M. Pellicer, l'original del qual no ha estat possible consultar.

Figura 9. Can Cruzate, peces restaurades (Fotografia: Muñoz / Puerta 2020).

pies de diámetro a lo más, en el cual se lee con letras muy marcadas: *Pompea*. Con esta palabra pensaron algunos ser el busto de Pompeyo, sobreentendiendo *effigies*. Mas dista mucho de esto; porque ni el adjetivado latino de Pompejus es Pompea, sino Pompeja, ni dicho general traía barba, que no se usaban en su tiempo, como es de ver en el busto del mismo Pompeyo, en el de Cesar, y de otros personajes de aquella era en las láminas con que el Señor Azara adornó su traducción de la vida de Cicerón. Pompea es palabra griega, que significa persona que va con gran pompa acompañamiento⁸; y no es otra que la diosa Luna, que también había el dios Luno con barba, ó sin ella; así como había Venus barbada, que llamaban: *Venus barbata*. A la luna se le podía muy bien llamar Pompea; porque reluciente y pomposa se nos presenta en el firmamento, sirviéndole de brillante acompañamiento la milicia celeste, o sean las estrellas; a la cual el texto sagrado llama lumbrera menor, que preside a la noche; como el sol, lumbrera mayor, al día. El poeta Horacio da también a la luna esta preeminencia al decir de un Héroe que brilla, como la Luna entre los astros menores *velut inter ig-*

⁸ *Acompañamiento*.

Figura 10. Can Cruzate, detall de l'impluvi i l'atri
(Fotografia: R. Lleonart).

Figura 11. Can Cruzate, detall del mosaic
(Fotografia: R. Lleonart).

nes Luna menores. Que la Pompea sea signo mitológico o sagrado, y señaladamente la Luna, lo significan varios símbolos que allí parecen. 1º Los delfines, que se zambullen en el agua, y sirven de adorno a la visera, la simbolizan diosa del mar. 2º La esfinge que con varios floreos se presenta en el casco, significa la religión gentilicia, dictada por el espíritu Pitón, o el Demonio, a quien adoraba la gentilidad bajo facetas y algunas tan horrendas formas. Era como las demás notas o citas para el daba como piezas justificativas. Vease en prueba de esto la concísima explicación que D. Jaime Pascual, canónigo ... frantense, hizo de un monumento fenicio que se halló en Olerda y está contenida en la carta de D. Jaime Caresmar sobre la antigua población de Cataluña”⁹

(Rius, manuscrit, *Memoria histórica y razonada de las Antigüedades de la ciudad de Mataró*. Presentado por el M. I. Ayuntamiento de esta ciudad a la Comisión Provincial de monumentos.: 51-52)

Un altre que també se'n feu ressò fou l'autor anònim de *Mataró a Trozos*. Ens parla d'aquesta peça dient: «En la Plaza real en casa de D. Salvador Jener existe un medallón grande de marmol con el busto de Pompeio, y otro pedestal de un marmol muy blanco» (1860: 154).

6. Context de la descoberta

El context de la descoberta és quel·com confús, es deia que va sortir junt amb restes de mosaic i que formava part de la tapa del sarcòfag d'un guerrer. S'ha especulat molt sobre la seva possible autenticitat d'època romana. Ja hem vist com un dels seus principals detractors, Hübner,¹⁰ possiblement ho feu sense haver vist la peça i, per això, considerava que no era romana i que deuria datar dels segles XVI o XVII.¹¹

Sortosament, anys més tard, el 2008, quan es va procedir a l'excavació de les restes conegudes com la *domus* de can Cruzate, es posà al descobert part de l'estructura d'una casa romana senyorial composta d'un atri amb impluvi central (Figura 10), en direcció est hi havia les restes d'un mosaic *opus tessellatum* que pavimentava el que hauria estat el *tablini* (Figura 11), amb la qual cosa es va confir-

⁹ Rius, manuscrit, *Memoria histórica y razonada de las Antigüedades de la ciudad de Mataró*. Presentado por el M. I. Ayuntamiento de esta ciudad a la Comisión Provincial de monumentos: 51-52.

¹⁰ Manifestava que s'havia trobat a la casa de Salvador Giner i en aquell moment es trobava a la casa Rafart (CIL II: 419).

¹¹ Precisament en el segle XVII és quan es va descobrir.

Figura 12. Inscripció de Iunia Rufina, trobada a Baelo Claudia. Un clar exemple d'inscripció feta amb lletres de bronze en relleu (Fotografia: Outsiders 2021).

mar la presència d'un mosaic romà en el mateix indret, o molt pròxim, del lloc on sembla que es pot ubicar la notícia de la troballa del segle XVII.

7. Cloenda

És evident que amb les dades que fins aquí hem vist, ara per ara, no és possible arribar a una conclusió que vingui a solucionar definitivament el dubte sobre el *clipeus* amb la inscripció de «POMPEA», per la qual cosa és totalment imprescindible localitzar la peça original per tal que una anàlisi directa sobre la mateixa faci que es pugui aclarir la controvèrsia.

El que sí sabem, és que aquest *clipeus* era de terrissa. Es desconeix si pretenia imitar algun famós *clipeus* de l'antiguitat amb una inscripció feta amb lletres de bronze¹² (o tot ell fet de bronze), amb la qual cosa, aleshores, es podria justificar en bona mesura que les lletres fossin en relleu (Figura 12), enlloc de lletres gravades que solien ser les més freqüents en les inscripcions antigues, cosa que evidentment podria posar en qüestió la rotunda afirmació d'Hübner i dels que compartien el seu criteri pel que fa a aquesta troballa.

¹² Veure a tal efecte: Prados et alii 2020; Stylow / Ventura 2013 i Outsiders 2021.

Bibliografia

- ALMAGRO, M. (1952). *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona.
- ANÒNIM (1860). «Mataró a trozos, o sea historia de la ciudad de Mataró, antes Civitas fracta, y anteriormente lluro, por un sugeto que no es natural de ella». Balaguer, V.: *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*. Barcelona (Librería de Salvador Manero): 144 – 168.
- ASCENSIÓN, J. de la (1677). *Me in nomine SS. et individue trinitatis incipit prima pars Chronici de rebus Hispaniae contexti per venerabilem dominum Liberatum Gerundensem, monachum et Abbatem Pampilonensem S. ti P. mi Benedicti*. (manuscrit núm. 532 conservat a la Biblioteca de Catalunya).
- BORGHESI, B. (1872). *Ouvres completes de Bartolomeo Borghesi. Lettres*. Tome troisième. Paris.
- CLARIANA, J.F. (2018). «Aproximació a la forma *urbis* d'Iluro (Mataró)». *El desenvolupament urbanístic dels pobles del Maresme. XI Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme, 2017*. Vilassar de Mar: 29 – 43.

- (2023). «Nota sobre algunes descobertes epigràfiques romanes del Maresme abans del 1900». *XV Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme*, 2022. Cabrera de Mar: 59-71.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1983). *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea*. Accèssit premi Iluro. Mataró.
- (1984). *Inscriptions romaines de Catalogne. I. Barcelone (sauf Barcino)*. Paris (=IRC I).
- (1997). *Inscriptions romaines de Catalogne. IV. Barcino*. Paris (=IRC IV).
- FORTE, M.; GILOTTI, A. coord. (1996). *Arqueología. Paseos virtuales por las civilizaciones desaparecidas*. Ed. Grijalbo, Madrid: 150.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. (1979). «El 'corpus' epigràfic romà-mataroní en les obres d'alguns erudits del segle XVIII». *Quaderns de prehistòria i arqueologia del Maresme*, 7. Mataró: 207 – 216.
- GUIRAL, C.; COUTELAS, A.; ÍÑIGUEZ, L.; MUÑOZ, V.; PUERTA, C.; ROMERO, L. (2023). «Las pinturas de la domus de Can Cruzate de Iluro (Mataró, Barcelona). Estudio técnico y decorativo». *Pyrenae*, 54, vol. 1. Barcelona: 133 – 157.
- HÜBNER, E. (1869). *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II. Berlin (= **CIL II**).
- JIMÉNEZ, M. (1995). «Les necròpolis d'Iluro: Estat de la qüestió i cronologia» a *Sessió d'Estudis Mataronins* núm. 12. Museu-Arxiu de Santa Maria. Centre d'Estudis Local de Mataró: 101 – 122.
- LLADÓ, J. (1958). «La "Pompea de Mataró" es un mito». *Mataró, Periódico Comarcal editado por F.E.T y de las J.O.N.S.* núm.1.127, d'1 de febrer de 1958. Mataró: 1.
- MARTÍ, C. (2016). «El Museu de Mataró (Barcelona) y su colección numismática. Formación, composición, problemática». *XV Congreso Nacional de Numismática* (28-30 octubre 2014). Madrid. 245 - 264.
- MEDINA, E.; POU, R (2010). *Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment de la ciutat romana d'Iluro (Mataró, Maresme): Can Cruzate*. Setembre- desembre 2008. Mataró 2010 (inèdita).
- MUÑOZ, V.; PUERTA, C. (2020). «Can Cruzate, una domus benestant al cor de la ciutat romana d'Iluro». *Laietania*, 21, Ajuntament de Mataró: 77 – 95.
- OUTSIDERS, M. (2021). «¡Ave César, Junia Rufina de Baelo Claudia te saluda!». Plaza abierta 10-5-2021: <https://plazabierta.com/ave-cesar-junia-rufina-de-baelo-claudia-te-saluda/>
- PELLICER, J.M. (1887). *Estudios histórico-arqueológicos de Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense. Región Layetana*. Establecimiento tipográfico de Feliciano Horta. Mataró.
- PRADOS, F.; JIMENEZ, H.; ABAD, L. (2020). «Primeros avances de la intervención arqueológica en los mausoleos de la puerta sureste de Baelo Claudia: el monumento de Iunia Rufina». *Zephyrus*, LXXXV, enero – junio: 163 – 184.
- PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró. Caixa d'Estalvis Laietana.
- PUJADES, G. (1609). *Cronica Universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona.

- Ribas, M. (1934.: *Origen i fets històrics de Mataró*. Mataró, Imprenta Minerva.
- RIBAS, M. (1952). *El poblament d'Ilduro*. Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico - Arqueològica, XII. Premi Rubió i Lluch 1949 de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Barcelona.
- RIUS, J. (sense data, a partir del 1814). *Memorias de la antigua Iluro, hoy Mataró, patria de las Santas Vírgenes y Mártires Juliana y Semproniana hermanas*. Mataró (manuscrit conservat a la Biblioteca dels Escolapis de Santa Anna de Mataró. J-5-12.G^a 64).
- (sense data, a partir del 1814). *Memoria histórica y razonada de las Antigüedades de la ciudad de Mataró. Presentado por el M. I. Ayuntamiento de esta ciudad a la Comisión Provincial de monumentos históricos y artísticos de Barcelona, en conformidad á las diligencias prescritas por la Central del Reino. La publica el mismo Ayuntamiento para conocimiento y en obsequio de sus conciudadanos*. Mataró (manuscrit conservat a la Biblioteca dels Escolapis de Santa Anna de Mataró. J-5-12.G^a 116).
- RIUS DE LA MADRE DE DIOS, J. (1866). *Memorias históricas de la ciudad de Mataró*. Mataró.
- ROCA, A. (1953). «Iluro y Minorisa a Pompeyo» a *Revista Jorba* núm. 1. Ed. Sdad. Grl. Publicaciones. Barcelona.
- (1953-1954). «Iluro - Mataró» a *Revista Jorba* núms. 2 a 5. Ed. Sdad. Grl. Publicaciones. Barcelona.
- SECCIÓ ARQUEOLÒGICA DEL MUSEU DE MATARÓ (1977). *Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró*. Mataró.
- STYLOW, A. U.; VENTURA, A. (2013). «Las inscripciones con *litterae aureae* en la Hispania Ulterior (Baetica et Lusitania). Aspectos técnicos». *Primer congrés internacional d'arqueologis i món antic. Govern i Societat a la Hispania Romana. Novetats epigràfiques. Homenatge a Géza Alföldy*. Tarragona: 301 – 339.
- TIÓ, P.; GIMÉNEZ, J. (2009). *Premi Iluro. 50 anys d'història*. Mataró.
- VILARDEBÓ, J. (1990). «Troballes romanes». *Bloc mataroní. Una manera de fer història*. Col. Caps de Bou, 16. Ed. Patronat Municipal de Cultura de Mataró i Editorial Altafulla. Mataró: 576 – 579.
- VIVES, J. (1971). *Inscripciones latinas de la España romana (=ILER)*. Barcelona.

